Conservation and Restoration of the Oldest Gypsum-Based Inscription with Tokhmeh-Gozari Technique Belonging to the Sayyid Fathullah Mausoleum in Varamin-Iran

AmirHossein Hamidi-Khosrowshahi [1], Yaser Hamzavi [2]*

1. M.A. student in conservation of cultural and historical properties, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

2. Associate Professor, Faculty member of Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Abstract

The importance of architectural decorations and particularly the remained inscriptions that contain valuable information from distant times is not hidden from anyone. Therefore, it is very vital to preserve these precious artworks. The upcoming research is related to one of the oldest and rarest gypsum-based architectural decorations worked with a rare technique called Tokhmeh-Gozari. The Tokhmeh-Gozari technique have been worked in a limited number due to the difficulty in implementation, and only few number of them are passed to us. This historical work is a written and two-color inscription in Thuluth script in the Sayyid Fathullah mausoleum in Varamin. This mausoleum, which was registered in the list of national monuments in 2004, belongs to the Ilkhanid era. Also, the mentioned inscription with dimensions of 65 * 150 cm, was executed in three lines and had damages such as structural cracks on the surface along with the chemical damages. According to the decision of the trustees of the mausoleum to destroy the inscription, and also knowing that this inscription is among the oldest gypsum-based cast decorations with Tokhmeh-Gozari technique, the aim of this research is to preserve the work in its original location (the northern side of the mausoleum) and restore it according to the best possible method. In order to achieve the most appropriate method of restoration of this inscription, the ethics of restoration interventions were adjusted according to the artwork. And the practical part of the work, respectively included; Structural consolidation of the inscription, peeling off the inscription that led to the discovery of another inscription, mechanical and chemical cleaning, consolidating the mortar structure using fabric paste, surface stabilization, filling the lacuna using colored gypsum mortar, framing the inscription. Also, after finishing the restoration process of the artwork, it became possible for the audience to read the inscription carefully and to comprehend its conceptual content thoroughly, and the date of its creation, was revealed.

Keywords: Restoration, Gypsum stucco decoration, Tokhmeh-Gozari technique, Sayyid Fathullah mausoleum, Varamin.

Knowledge of Conservation and Restoration

Vol. 4(2) No.8

September 2021

https://kcr.richt.ir

Pages: 81 o 94

Corresponding Author

Yaser Hamzavi

Associate Professor, Faculty member of Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Email

y.hamzavi@richt.ir
yaserhamzavi99@gmail.com

Copyright © 2020,Knowledge of Conservation and Restoration. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-noncommercial 4.0. International License which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

گزارش حفاظت و مرمت قدیمی‌ترین کتیبه گچی تخمه‌گذاری متعلق به بقعه سید فتح‌الله ورامین

امیرحسین حمیدی خسروشاهی[1]، یاسر حمزوی[2*]

۱. کارشناس ارشد مرمت اشیاء فرهنگی و تاریخی- دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. دانشیار پژوهشکدهٔ بناها و بافت‌های تاریخی فرهنگی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

چکیده

اهمیت آرایه‌های معماری و علی‌الخصوص کتیبه‌های بر جای مانده که حاوی اطلاعات ارزشمند از دوره‌های تاریخی است، بر هیچ کس پوشیده نیست. از این رو حفظ و نگهداری این آثار گران‌بها بسیار ضروری است. پژوهش پیش رو در ارتباط با یکی از قدیمی‌ترین و کمیاب‌ترین آرایه‌های معماری کار شده با شیوهٔ تخمه‌گذاری است. آرایه‌های گچی تخمه‌گذاری به دلیل سختی در اجرا به تعداد محدود کار شده‌اند و نمونه‌های انگشت‌شماری از آن‌ها باقی مانده است. اثر مورد مطالعه، کتیبه‌ای نوشتاری به خط ثلث در بقعه سید فتح‌الله ورامین است. این بنا در سال ۱۳۸۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده منسوب به سدهٔ نهم هجری قمری است. همچنین کتیبهٔ نام برده با ابعاد ۶۵ ×۱۵۰ سانتی-متر، در سه سطر اجرا شده و دارای آسیب‌هایی مانند ترک‌های سازه‌ای در لایه‌های مختلف اثر و الحاقات سطحی و مفقودی بخش‌هایی از نوشتار و زمینه کتیبه بود. با توجه به تصمیم افراد تأثیرگذار مبنی بر جابجایی کتیبه، همچنین با علم بر اینکه این کتیبه در زمره قدیمی‌ترین آرایه‌های گچی تخمه‌گذاری است، هدف این پژوهش حفظ اثر در محل اصلی خود (ضلع شمال‌شرقی بقعه) و مرمت آن با کمترین مداخلهٔ مؤثر و ممکن است. به‌منظور دستیابی به مناسب‌ترین روش مرمت این کتیبه، مبانی مداخلات مرمتی متناسب با اثر تنظیم شد و بخش عملی کار به ترتیب شامل؛ استحکام‌بخشی سازه‌ای کتیبه، لایه‌برداری اندودهای الحاقی که منجر به کشف کتیبه‌ای دیگر شد، پاک‌سازی مکانیکی و شیمیایی، استحکام‌بخشی ساختار ملاط با استفاده از خمیر پارچه، تثبیت سطح، پر کردن قسمت‌های مفقودی با استفاده از ملاط گچ، بازسازی حروف نوشتاری که از بین رفته بود و همچنین قاب‌بندی و ایجاد کادر در اطراف کتیبه می‌شود. همچنین پس از اتمام فرایند مرمت اثر، خوانش دقیق کتیبه برای مخاطبان ممکن گشت و محتوای مفهومی آن به‌ویژه تاریخ ساخت آن برای اولین بار آشکار شد.

واژگان کلیدی: مرمت، آرایهٔ گچی، شیوهٔ تخمه‌گذاری، بقعه سید فتح‌الله، ورامین.

فصلنامه دانش حفاظت و مرمت

سال چهارم، شماره ۲
شماره پیاپی ۸، تابستان ۱۴۰۰

https://kcr.richt.ir

صفحات: ۸۱ تا ۹۴

نویسنده مسئول

یاسر حمزوی

دانشیار پژوهشکدهٔ بناها و بافت‌های تاریخی فرهنگی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

رایانامه

y.hamzavi@richt.ir
yaserhamzavi99@gmail.com

مقاله منتخب سیزدهمین همایش دو سالانه حفاظت و مرمت اشیاء تاریخی - فرهنگی و آرایه های معماری

دسترسی به این مقاله برای همگان آزاد است. هرگونه استفاده غیرتجاری از آن در صورت ارجاع مناسب، مجاز شناخته می‌شود.

مقدمه

شناسایی و شناخت شیوه‌های عمل‌آوری ملاط و اجرای آرایه‌های گچی ایران یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد توجه پژوهشگران در حوزهٔ مرمت آثار تاریخی و فرهنگی است. این مطالعات که در واقع مهندسی معکوس است، از طرفی باعث کامل‌تر شدن اطلاعات فنی تاریخ هنر می‌شود و از طرف دیگر، مقدمه‌ای برای حفظ بهتر آثار می‌شود. در کنار این موارد، برای زنده نگه‌داشتن هنرهای ازیاد رفته، لازم است تا شناخت کافی در این حوزه‌ها به دست آید. یکی از ویژه‌ترین آرایه‌های گچی در معماری ایران، آرایهٔ گچی تخمه‌گذاری است.

اساس کار در این شیوه استفاده از گچ ترکیب شده با رنگ‌دانه‌های معدنی به‌منظور ایجاد نقوش رنگی است. آرایه گچی تخمه‌گذاری، از آرایه‌های معماری ارزشمند و کمیابی است که به نظر می‌رسد تعداد انگشت شماری از آن در میان آرایه‌ها گچی صفوی به چشم می‌خورد (صالحی‌کاخکی و اصلانی، ۱۳۸۹). این شیوه از روش‌های خاص گچبری است که نیاز به مهارت بالا و چیره‌دستی استاد گچبر دارد. به دلیل سختی اجرای این شیوه، تاکنون نمونه‌های بسیار محدود و انگشت‌شماری از این شیوه کار شده و تا کنون باقی‌مانده است؛ و بدیهی است که مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای بسیار اندکی نیز در این زمینه صورت گرفته است و این یعنی سؤالات و ابهامات فراوانی در این خصوص وجود دارد؛ که اهمیت مطالعه و بررسی بیش از پیش در این زمینه را نشان می‌دهد.

یکی از شاخص‌ترین آرایه‌های گچی تخمه‌گذاری در ضلع شمال شرقی بقعهٔ سید فتح‌الله ورامین اجرا شده است. مقبره سید فتح‌الله نیز از جمله آثار شاخص شهرستان ورامین است که در تاریخ یازدهم شهریور سال ۱۳۸۲ به شماره ۹۸۹۳ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است، این بنا دارای بدنه و گنبد آجری است که قدمت آن سدهٔ نهم هجری قمری تخمین زده شده است (پازوکی و شادمهر، ۱۳۸۴: ۱۲۱). شهرستان ورامین در استان تهران و در ۴۲ کیلومتری جنوب شرقی آن واقع شده است. این شهرستان از نواحی کهن ایران مرکزی بوده که سابقه‌ای طولانی در تاریخ و هنر، خصوصاً هنر معماری و آرایه‌های معماری دارد (حقیقت، ۱۳۷۶: ۶۲۸-۶۲۳).

مطالعات اندکی بر روی آرایه‌های گچی تخمه‌گذاری انجام شده که به دو مورد آن اشاره می‌شود: رسالهٔ دکتری تخصصی در سال ۱۳۹۱ در دانشگاه هنر اصفهان تدوین شده که به فن‌شناسی آرایه‌های گچی ایران پرداخته است. یکی از شیوه‌های آرایهٔ گچی که به نمونه‌هایی از آن در ایران نیز اشاره شده، آرایهٔ گچی تخمه‌گذاری است (اصلانی، ۱۳۹۱). ۱۰ سال بعد، در سال ۱۴۰۱ طرح پژوهشی با عنوان « تهیه و تدوین چهارچوب حفاظت و مرمت آرایه‌های گچی ایران» در پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور انجام پذیرفت که در فصل طبقه‌بندی آرایه‌های گچی از نظر شیوه‌های خلق اثر، آرایه‌های گچی تخمه-گذاری در بخش شکل‌دهی به شیوهٔ تلفیقی (تلفیق شیوه‌های اصلی) قرار گرفت. در این طرح، به بسیاری از آرایه‌های گچی ایران که به این شیوه اجرا شده، اشاره شده است (حمزوی، ۱۴۰۱).

معرفی اثر

بقعهٔ سید فتح‌الله یک بنای چهار طاقی است که جهت قرارگیری آن به سمت قبله است. متأسفانه در دخالت‌های اخیر، سازه‌ای بتونی(ملاط سیمان) در اطراف بنای تاریخی اجرا شده که هم از نظر سازه‌ای و هم از نظر منظری به‌شدت به بنای تاریخی آسیب وارد کرده است (شکل ۱). اتفاق منفی بزرگی که در این مداخلات افتاده، اینکه کف محوطهٔ اطراف بنا (ضلع شمالی و شرقی) حدود یک متر بتون‌ریزی شده و بالا آمده است. مشکلی که پیش آمده این است که جلوی ورودی ضلع شمال شرقی گرفته شده و امکان تردد وجود ندارد. متصدیان امر در نظر داشتند که تنها کتیبهٔ تاریخی تاریخ‌دار (اثر مورد مطالعه) را از محل اصلی جدا کنند و به بخش دیگری منتقل کنند تا بتوانند قسمتی از دیوار را تخریب کنند تا ورودی این ضلع احیا شود. با تلاش نگارندگان جلوی این کار گرفته شد. با توجه به شیوهٔ اجرای خاص این آرایهٔ معماری و آسیب‌های سازه‌ای و نیز

بخش‌های مفقودی آن، لزوم اتخاذ تصمیمات صحیح و انجام اقدامات اصولی و اضطراری با در نظر گرفتن همه جوانب موجود بسیار الزامی است. با توجه به مسائل ذکر شده و قید این نکته که کتیبه‌ها فارغ از دیگر ارزش‌های زیبایی‌شناختی، فرهنگی و تاریخی، به منزله اسناد ارزشمندی نیز هستند، همچنین لازم به ذکر است که روش اجرای این کتیبه خود از نادرترین سبک‌های اجرا آرایه‌های گچی است. از سوی دیگر به دلیل شدت صدمات وارد بر اثر و احتمال جدا شدن اثر و انتقال آن به مکان دیگر، حفاظت و مرمت آن امری ضروری می‌نماید. حال برای دستیابی به نوع و میزان مداخله و نیز جهت انجام اقدامات مناسب جهت مصون ماندن کتیبه از آسیب‌های احتمالی بعدی به دلیل قرار گیری آن در فضای بیرون چه اقداماتی باید صورت بگیرد؟

اثر مورد مطالعه، کتیبه گچی نوشتاری واقع در ضلع شمال شرقی بنا است که ابعاد آن ۱۵۰ سانتی‌متر طول و ۶۹ سانتی‌متر ارتفاع (عرض) است. کتیبه‌ای نوشتاری در سه سطر و به خط ثلث نگاشته شده و در بین سطور، خطهایی کشیده شده که نوشتار را از هم جدا می‌کند (شکل ۱ و ۲). این کتیبه دارای آسیب‌هایی از جمله: گسستگی لایه‌های آستر و بستر، ترک و ریزترک، از بین رفتن قسمت‌هایی از حروف نوشتار، وجود اندود الحاقی بر لبه‌های اثر، لکه‌های رنگی در حاشیه کتیبه، شره ملاط و گلابه است (شکل ۳). از عمده عواملی که سبب ایجاد آسیب در کتیبه شده‌اند، می‌توان به ضعف تکیه‌گاه یا آسیب سازه‌ای، خالی بودن پایین کتیبه و عدم توجه به آن در طول سالیان متمادی و تأثیر نزولات جوی و ساخت و سازهای اخیر بنا و حریم آن اشاره نمود.

به دلیل میزان آسیب زیاد بر اثر مورد مطالعه، خوانش کتیبه مشکل بوده است. در خصوص خوانش کتیبهٔ مورد نظر، فقط در یک منبع مکتوب مطلبی نوشته شده (ایرادها و اشتباهات زیادی دارد و بستر گچی را سنگی معرفی نموده است) که در این قسمت ارائه می‌گردد: «تنها اثر تاریخی مستند در این بنا کتیبه‌ای است به خط ثلث بسیار زیبا بر روی قطعه سنگی کرم رنگ که با رنگ اخرایی نوشته‌شده است. این کتیبه در حال حاضر درون قابی شیشه‌ای در ضلع شمالی

شکل ۱ و ۲. نمایی از فضای خارجی بقعه، کتیبهٔ تاریخی تخمه‌گذاری پیش از عملیات مرمتی.

بـر روی دیـوار نصـب شـده اسـت. مضمـون کتیبـه چنیـن اسـت: ...(ناخوانـا) هـذا الروضـه المبارکـه الحصـه السـلطان العارفیــن و الانبیــاء المرســلین عمــاد الحــق و شــریعه و الطریقــه و الحقیقــه و والــد شیــخ فتــح الــه الحسینــی قـدس وجـه ... سـاعته الفقیـر عـلی الله ...العـارف عطـاء الله الحسینـی فی شـهر رجـب تسـعه و مأئـه... . ترجمـه: اینجـا آرامـگاه متبـرک سـلطان العارفیـن، [مطیـع] پیامبـران، پایه شـریعت، طریقـت و حقیقـت پـدر شیـخ فتح‌الـه حسینـی کـه صاحـب سیـرتی پـاک...و فقیـر پیشـگاه خداوند...عارف عطـاءالله الحسینـی مـاه رجـب سـال ۹۰۰. همان‌طـور کـه قـبلاً اشـاره شـد و از مضمـون کتیبـه اسـتفاده می‌شـود ایـن بقعـه متعلـق بـه عطـاءالله پـدر سیـد فتح‌الـه اسـت و شـاید آرامـگاه سیـد فتـح در جـای دیگـری باشـد. بنـای اصـلی سیـد فتح‌الـه بایـد مربـوط بـه اواخـر قـرن ۹ ه.ق باشـد (امینـی و رضـوان، ۱۳۸۲ ـ۱۱۳).

مبانی مرمت با توجه به ارزش‌های اثر

حفاظـت و مرمـت هـر اثـر تاریـخی دارای یک رونـد منظم و حساب‌شـده اسـت و اقدامـات مرمـتی مقتـضی هـر اثـر در ایـن فراینـد به‌صـورت مرحلـه بـه مرحلـه بـه پیـش می‌رود تـا بـه یـک مرمـت صحیـح و اصـولی دسـت یافتـه شـود. پـس از مطالعـات و رسیـدن بـه شـناختی دقیـق از ارزش‌هـای اثـر، شیـوه مداخلـه بـا دیـد وسیع‌تـری انتخـاب می‌گـردد. اولیـن چالـش مداخلـه در ایـن کتیبـهٔ تاریـخی، نحـوه برخـورد بـا ترک‌هـا و بخـش مفقـود شـده آن اسـت. حـال بـه ایـن پرسـش برمی‌خوریـم کـه اصلاً نیـازی بـه پـر کـردن ترک‌هـا و بخش‌هـای مفقـود وجـود دارد یـا خیـر؟ پاسـخ بـر طبـق وضعیـت موجـود اثـر، مثبـت اسـت چـرا کـه بایسـتی عوامـل آسیب‌رسـان را تـا حـد امـکان از بیـن بـرد یـا متوقـف کـرد. از آنجـایی کـه ایـن ترک‌هـا بسیـار آسیب‌پذیـر هسـتند و در طـول همیـن مـدت کـه بـه حـال خـود رهـا شـده‌اند، قسـمتی از لبه‌هـای کنـاری بـه دلیـل سسـتی، دچـار آسیـب و ریختـگی شـده‌اند، بنابرایـن بازسـازی و پرکـردن ترک‌هـا، ابتـدا اقـدامی اسـت در جهـت اسـتحکام‌بخشی و مانـدگاری بیشـتر اثـر. ایـن امـر در بخـش ملاط‌هـای رنـگی نیـز صـادق اسـت؛ یعـنی وقـتی قسـمتی از ملاط رنـگی دچـار ریختـگی شـده اسـت، فضـای مناسـبی بـرای ریختـگی بقیـه حـروف نوشـتار فراهـم اسـت. پـس از پاسـخ بـه ایـن سـؤال، نکته قابل‌توجـه بعـدی، نحـوه پـر کـردن قسـمت‌های مفقـود اسـت. اینکـه بـا چـه مـوادی، بـا چـه بافـت و رنـگی ایـن عمـل انجـام شـود؟ بـرای پاسـخ بـه ایـن مـورد بـا توجـه بـه مبـانی نظـری مرمـت، بهتریـن مـاده بـرای پـر کـردن ایـن مفقودی‌هـا اسـتفاده از گـچ اسـت چـرا کـه جنـس خـود کتیبـه نیـز از ملاط گـچی اسـت و مـاده استفاده‌شـده بـرای پـر کـردن نیـز بایـد ویژگی‌هـایی متشـابه بـا جنـس

شکل ۳. کتیبه گچی تخمه‌گذاری بقعه سید فتح‌الله ورامین پیش از مرمت.

اثـر داشـته باشـد تـا در برابـر آسیب‌هـا و خصوصـاً تغییرات آب و هـوایی تأثیرگـذار بـر کتیبـه، همسـان عمـل کنـد. همچنیـن بـا ملاط گـچی می‌تـوان بافـت و رنگی متناسـب و نزدیـک بـه خـود اثـر ایجـاد کـرد کـه ایـن امـر موجـب ایجـاد یکپارچـگی بصـری و بهتـر دیده‌شـدن کتیبـه گـردد. بـرای رسیـدن بـه بافـت و رنـگی متناسـب بـا اثـر، از آزمون‌هـای مختلـف اسـتفاده شـد کـه در ادامـه بـدان پرداختـه می‌شـود؛ امـا نکتـه قابـل توجـه قبـل از پـر کـردن ایـن بخش‌هـا، اسـتحکام‌بخشی سـاختار ملاط (ترک‌هـا) و بخش‌هـای مفقـود اسـت کـه ایـن امـر بـرای بازسـازی اثـر الـزامی اسـت. بـرای اسـتحکام‌بخشی، از پارچـه کنـفی آغشـته بـه رزیـن آکریلیـک غلیـظ ۸۴ درصـد اسـتفاده شـد. بحـث مهـم دیگـری کـه مطـرح می‌گـردد، بحـث پاک‌سـازی اسـت کـه از چـه مـواد و روش بـرای پاک‌سـازی اسـتفاده شـود یـا پاک‌سـازی تـا چـه حـدی پیـش بـرود؟ اصـولاً بایسـتی پاک‌سـازی از روش‌هـای سـاده و مـواد کـم تأثیـر آغـاز شـود و در صـورت جـواب نـدادن آن‌هـا، بـه روش‌هـای پاک‌سـازی پیچیده‌تـر و اسـتفاده از پاک‌کننده‌هـای قوی‌تـر روی آورد. بدین‌جهـت آزمون‌هـای پاک‌سـازی بـا آب مقطـر آغـاز شـد و بـرای برداشـتن چرکی‌هـای رنـگ از آب الـکل اسـتفاده گردیـد. میـزان پاک‌سـازی نیـز تـا برداشـتن چرکی‌هـا جلـو رفـت و سـعی شـد تـا حـد امـکان بـه لایـه دیرینـگی اثـر آسیـبی وارد نگـردد. از سـوی دیگـر از آنجـایی کـه دور تـا دور کتیبـه بـا انـدودی از گـچ الحـاقی پوشیـده شـده بـود، نیـاز بـه لایه‌بـرداری اطـراف کتیبـه احسـاس می‌شـد، چـرا کـه بخـشی از متـن نوشـتار، زیـر لایـه انـدود الحـاقی پوشیـده شـده بـود و این باعـث اخلال در نمایـش صحیـح اثـر و نیـز عـدم خوانـش صحیـح کتیبه شـده بـود. از ایـن روی، لایه‌بـرداری اطـراف تـا مشـخص شـدن لبه‌هـای اصیـل کتیبـه ادامـه یافـت. همچنیـن در حیـن عملیـات حفاظـت و مرمـت اثـر، کتیبـه‌ای زیـر کتیبـه مذکـور کشـف گردیـد کـه نحـوه برخـورد بـا آن بـر اسـاس اصـول مرمـتی بدیـن شـرح اسـت: از آن جـایی کـه کتیبـه کشف‌شـده دقیقـاً زیـر کتیبـه مـورد نظـر بـود، تنهـا راه شـناخت روش و دسـت‌یابی بـه اطلاعـات آن بـا علـم کنـونی، لایه‌بـرداری کتیبـه رویی بـود کـه ایـن امـر باعـث نابـودی کتیبـه‌ای بـا ارزش و کمیـاب می‌شـد. بـه همیـن منظـور تصمیـم بـر آن شـد کـه هـر دو کتیبـه بـا وضـع فعـلی نگه‌داشـته شـود تـا بـا پیشـرفت علـم در آینـده، اطلاعـات بیشـتری از کتیبـه زیریـن بـه دسـت آید.

شرح مرمت‌های انجام شده

به‌طـورکلی اقدامـات مختلـفی پـس از مستندسـازی و ثبـت وضعیـت کلی اثـر صـورت پذیرفـت کـه در ایـن بخـش بـدان پرداختـه می‌شـود.

الـف: اسـتحکام‌بخشی سـازه‌ای کتیبـه: جهـت متوقـف کـردن ترک‌هـای بـه وجـود آمـده در کتیبـه و جلوگیـری از آسیـب در آینـده بایسـتی عوامـل ایجـاد آن را شناسـایی و رفـع یـا آسیب‌هـای آن را بـه حداقـل رسـانید. از ایـن روی اسـتحکام‌بخشی کتیبـه و دیـوار تکیـه‌گاه آن و در حالـت کلی اسـتحکام سـازه‌ای بنـا امـری ضـروری اسـت. پـس از مشـاهده کلی اثـر و مسـتندنگاری آن و تبییـن مسیـری هدفمنـد بـرای دسـت‌یابی بـه یـک وضعیـت مطلـوب بـرای اثـر، تصمیـم بـر آن شـد کـه ابتدا عوامـل اصـلی آسیب‌رسـان بـه کتیبـه تـا حـد امـکان تضعیـف و از بیـن بـرده شـوند.

لازم بـه ذکـر اسـت، مـدتی پیـش از مرمـت کتیبـهٔ نوشـتاری تاریـخی، سـه طـاق از چهـار طـاق بنـا مرمـت و بازسـازی شـده بـود. ایـن امـر باعـث شـده بـود کـه سـازهٔ بنـا بـه ایسـتایی مناسـب برسـد و حرکـتی نداشـته باشـد. همان‌طـور کـه پیـش از ایـن اشـاره شـد، سـازه بتـونی در اطـراف بنـا اجـرا شـده بـود. بـرای سـاخت ایـن سـازهٔ بتـونی، گودبـرداری شـده بـود کـه ایـن کار باعـث ایجـاد حرکـت در سـازهٔ بنـا شـده و نتیجـهٔ آن، ترک‌هـای سـازه‌ای بـود. ایـن نکتـه کـه کتیبـهٔ تاریـخی در بـالای درگاه ورودی یـکی از طاق‌هـا قـرار داشـت (زیـر کتیبـه فضـای خـالی بـود)، باعـث آسیب‌پذیرتـر شـدن اثـر شـده بـود؛ بنابرایـن، خـادم مجموعـه بـرای جلوگیـری از تخریب کامـل کتیبـه، زیـر کتیبـه را بـا یـک ردیـف آجـر پـر کرده بـود. بـرای مرمـت کتیبـه، لازم بـود کـه ردیـف آجرهـای زیریـن برداشـته شـود و اسـتحکام‌بخشی صـورت گیـرد. از ایـن رو در وهلـه اول بـه اسـتحکام‌بخشی سـازه‌ای کتیبـه پرداختـه شـد چـرا کـه ضعـف سـازه‌ای بـه وجـود آمـده در بنـا، مهم‌تریـن دلیـل ایجـاد تـرک روی کتیبـه محسـوب می‌گردیـد. بدیـن منظـور، بـا اسـتفاده از جـک و تسـمه آهـنی، مقاوم‌سـازی ابتـدایی سـازه اعمـال گردیـد و

پس از آن حذف الحاقات اضافی قسمت زیرین کتیبه انجام شد. برای استحکام بخشی نهایی تکیه‌گاه کتیبه، از پروفیل آهنی ۵۰ ×۵۰ میلی‌متر و با ضخامت ۳ میلی‌متر و در طول۱۶۵سانتی‌متر استفاده شد. قطعه مورد نظر پس از اعمال ماده پوشش‌دهنده سطح، با پارچه کنفی آغشته به چسب چوب پوشانده شد. برای نصب پروفیل در قسمت زیرین و پشت کتیبه، دو سوراخ در طرفین طاق آن تعبیه گردیده و قطعه آهنی در محل خود با استفاده از ملاط گچ و پرکننده‌هایی نظیر تکه‌های آجر نصب و با ملاط گچ تیز پوشانده شد تا علاوه بر محافظت از پروفیل، جنبه زیبایی‌شناسی آن نیز رعایت گردیده باشد (شکل ۴ و ۵).

از آن روی که به دلایل نامعلومی بخشی از کلاف چوبی قسمت زیرین کتیبه بریده شده بود، نیاز به اصلاح و تقویت کلاف‌بندی وجود داشت. بدین جهت تکه چوبی با ابعاد متناسب بخش مفقود، تهیه و با استفاده از پیچ‌های ام دی اف ۸ سانتی‌متری به کلاف اولیه اضافه گردید (شکل ۶).

ب: لایه‌برداری اندود الحاقی و کشف کتیبه زیرین: پس از اطمینان از استحکام کافی تکیه‌گاه کتیبه، در مرحلهٔ بعد، لایه-برداری الحاقات روی کتیبه و اطراف آن انجام شد. این الحاقات شامل لایه‌های رنگ و دولایه اندود گچ در حاشیه و اطراف کتیبه بود که دارای ترک‌ها و شکستگی‌های زیاد بود. با حذف و لایه‌برداری الحاقات گچی اطراف کتیبه، مشخص

شکل ۴. ایجاد حفره برای نصب پروفیل آهنی در پشت کتیبه (بخش داخلی بنا).

شکل ۵. جایگذاری پروفیل آهنی در پشت کتیبه و اندود گذاری روی پروفیل آهنی (پشت کتیبه در بخش داخلی بنا).

شـد کـه از هـر سـمت حـدود یـک سـانتی‌متر، انـدود گـچی روی کتیبـه اجـرا شـده بـود. همیـن امـر سـبب ناخوانـایی بخش‌هـایی از کتیبـه خصوصـاً قسـمت تاریـخ آن شـده بـود کـه برداشـتن آن سـبب آشـکار شـدن تاریـخ و سـایر بخش‌هـای مخدوش‌شـده کتیبـه شـد (شـکل ۷).

نکتـه بسیـار مهـم در حیـن اجـرای عملیـات لایه‌بـرداری، کشـف آرایـۀ گـچی در زیـر کتیبـه مـورد مطالعـه بـود (شـکل ۸). بـا لایه‌بـرداری قسـمت زیریـن کتیبـه و همچنیـن بـا دقـت در عمـق ترک‌هـای میانـۀ کتیبـه، آرایه‌هـای گـچی در زیـر کتیبه سـطحی مشـاهده و کشـف گردیـد کـه بـا توجـه بـه شـرایط، می‌تـوان گفـت کتیبـۀ نوشـتاری اسـت کـه در لابلای نوشـتار، نقـوش گیـاهی هـم اجـرا شـده اسـت؛ امـا بـه دلیـل ارزش و اهمیـت کتیبـه رویی، امـکان بـه دسـت آوردن اطلاعـات دقیـق از محتـوای ایـن کتیبـه میسـر نبـود.

شکل ۶. تقویت کلاف چوبی زیر کتیبه.

شکل ۷. لایه‌برداری اندود اطراف کتیبه.

شکل ۸. کتیبه کشف‌شده زیرین و لایه‌برداری اندود اطراف کتیبه.

شکل ۹. تغییر در شیوه نگارش حرف «ه» توسط هنرمند.

نمونه این اتفاق در بناهای زیادی در دوره‌های تاریخی ایران وجود دارد که برای نمونه می‌توان به کتیبه‌ای نوشتاری با تاریخ ۷۰۳ ه.ق. در بقعهٔ پیربکران اشاره نمود که هم‌زمان با فوت محمدبن بکران، بر روی کتیبه‌ای قدیمی‌تر اجرا شده است و در حال حاضر اطلاعاتی از متن کتیبهٔ پیشین به‌دست نیامده است (حمزوی و موذنی، ۱۳۹۲). با توجه به شکل ۹، حین بررسی‌های بیشتر اثر، بخشی از کتیبه که در زمان اجرا توسط هنرمند دستخوش تغییر شده بود نیز آشکار گردید.

ج: قاب‌بندی و ایجاد کادر برای اطراف کتیبه:
برای محافظت بهتر از کتیبه و نیز بهبود شرایط نمایش و خوانش اثر تاریخی، پس از لایه‌برداری اندودهای الحاقی ترک‌خورده و شکسته شده، تصمیم بر آن گردید که قابی گچی برای اطراف کتیبه تعبیه گردد. بدین منظور عملیات قاب‌بندی چهار طرف کتیبه با استفاده از شمشه صورت پذیرفت؛ اما به دلیل بالا بودن ضخامت لایه گچ که سبب عدم پایداری و استحکام آن می‌شد، از پیچ‌های ام دی اف جهت گیرش بهتر و افزایش مقاومت گچ استفاده گردید. نکته قابل توجه در قاب‌بندی کتیبه، ناهمگونی عرض کتیبه در قسمت راست و چپ آن بود که این مسئله باعث ایجاد چالشی در تصمیم‌گیری صحیح و رعایت اصول مبانی نظری مرمت گردید. در نهایت تصمیم بر آن شد که قاب گچی ایجاد شده کاملاً مستطیل بوده و اندازه عرض آن در سرتاسر کتیبه یکسان باشد. همچنین در امر قاب‌بندی کتیبه، به اندازه دو سانتی‌متر از قسمت زیرین کتیبه اضافه‌تر در نظر گرفته شد که این اندازه اضافی مربوط به کتیبه کشف شده‌ای است که عرض آن بیشتر از کتیبه رویی بوده است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. قاب‌بندی و ایجاد کادر در اطراف کتیبه.

شکل ۱۱. پاک‌سازی مکانیکی رسوبات با استفاده از بیستوری و پاک‌سازی شیمیایی.

د: پاک‌سازی مکانیکی و شیمیایی: پاک‌سازی مکانیکی با قلم‌موی ۵ سانتی‌متری و برس نرم از گوشه بالای سمت راست کتیبه آغاز شده و بدون وارد کردن فشار به قلم‌مو و صرفاً برای زدودن گرد و غبار سطحی مورد استفاده قرار گرفت. در گام بعدی و با ابزاری دقیق‌تر نظیر کاردک و بیستوری به جداکردن شره‌های گچ و سیمان و تمامی آلودگی‌هایی که می‌توان با این روش برطرف کرد تا حد امکان پرداخته‌شد (شکل ۱۱).

پاک‌سازی شیمیایی یا تر هنگامی مورد استفاده قرار می‌گیرد که پاک‌سازی فیزیکی به‌صورت کامل آلودگی‌ها را بر طرف نکرده است. نخستین اقدام در مبحث پاک‌سازی شیمیایی، انتخاب پاک‌کننده مناسب است؛ یعنی پاک‌کننده‌ای که با کمترین میزان تخریب، پاک‌سازی مناسبی ایجاد نماید. برای دستیابی به این مهم آزمون‌های مواد مختلف پاک‌کننده با ترتیب ضعیف به قوی اعمال گردید. از این روی که آب مقطر ماده‌ای با pH تقریباً خنثی و پاک‌کننده‌ای مناسب است و در دراز مدت اثر تخریبی از خود بر جای نمی‌گذارد، اولین آزمون پاک‌سازی با آب مقطر در گوشه‌ای از اثر که در دید اولیه مخاطب نبوده اعمال گردید. با تأثیر مثبت این آزمون، پاک‌سازی کل اثر با آب مقطر صورت گرفت. برای پاک کردن لایه‌های رنگ اطراف کتیبه محلول‌های پاک‌کننده قوی‌تر نظیر آب الکل، استون و اتانول با درصدهای حجمی مختلف آزمایش شدند؛ و در نهایت از اتانول ۵ درصد در آب به‌وسیله پنبه و به‌صورت مالشی و چرخشی برای پاک‌سازی لایه رنگ استفاده گردید. در برخی موارد به‌صورت هم‌زمان از روش شیمیایی و مکانیکی برای برداشتن لایهٔ رنگ الحاقی استفاده شد تا بدون ایجاد آسیب بتوان پاک‌سازی را انجام داد (شکل ۱۱).

ه: استحکام‌بخشی لایه‌های بستر: پس از استحکام‌بخشی سازه‌ای و متوقف کردن عامل ایجاد ترک‌های کتیبه، به استحکام‌بخشی و پرکردن ترک‌ها پرداخته‌شد. پیش از انجام این مرحله، لبه‌های ترک‌ها با پارالوئید B72 ۵ درصد در استون پوشش داده شد تا به‌عنوان لایه تدارکاتی عمل کرده و آسیبی به آن نرسد. سپس از پارچه کنفی استفاده گردید. بدین‌صورت که پارچه کنفی بریده شد و رشته‌های کنف پس از آغشته شدن به رزین اکریلاتی غلیظ ۸۴ درصد به داخل ترک‌ها فشرده شد. برخی از ترک‌ها نسبتاً باز بودند و راحت‌تر این مرحله انجام می‌شد و برخی از ترک‌ها فضای کمی داشتند که با ظرافت و دقت بیشتری عملیات استحکام‌بخشی انجام شد. (شکل ۱۲).

و: تثبیت سطح اثر: پس از اتمام عملیات لایه‌برداری، پاک‌سازی و استحکام‌بخشی، به‌منظور حفظ وضعیت موجود و جلوگیری از آسیب‌های

شکل ۱۲. استحکام‌بخشی ساختار ملاط.

احتمالی در آینده، تمامی سطح کتیبه با سوسپانسیون پلکستول ۵ درصد در آب به روش اسپری تثبیت گردید.

ز: پرکردن قسمت‌های مفقود اثر: قسمت‌های مفقود اثر، بخش‌هایی را در بر می‌گیرند که در طول زمان و در اثر آسیب‌های مختلف از کتیبه جدا شده و از بین رفته‌اند. این مفقودی‌ها از نظر کارکرد و رنگ، به دو حالت تقسیم می‌شوند: بخشی به مفقودی ملاط‌های قرمز متن نوشتار مربوط می‌شود و بخشی نیز به مفقودی‌های زمینه اثر که خصوصاً در اطراف ترک‌ها جدا شده‌اند، اختصاص دارد. برای مداخله مرمتی پر کردن و بازسازی قسمت‌های مفقود تصمیم بر این شد تا از ملاط گچی استفاده شود. این مهم در وهله اول جهت استحکام کتیبه است چرا که قسمت‌های مفقودی، آسیب‌پذیرترین نقاط این اثر ارزشمند هستند و اگر این بخش‌ها خالی باقی بمانند امکان جدا شدن و ریختگی ملاط قرمز و همچنین ملاط زمینه از جوار این نقاط مفقود بسیار بیشتر است. پس بازسازی و پر کردن این بخش‌ها کمک شایانی برای ماندگاری بیشتر این کتیبه است. همچنین این اقدام سبب ایجاد یکپارچگی اثر شده و به ارزش‌های زیبایی‌شناسی آن می‌افزاید.

با توجه به شرایط موجود برای بازسازی قسمت‌های مفقود به دو نوع ملاط نیاز است. رنگ قسمت‌های مفقود کتیبه را می‌توان به دو فام زمینه و متن کتیبه تقسیم کرد. به‌منظور یافتن رنگ متن و زمینه، آزمون‌های ملاط گچی با نسبت‌های مختلف صورت گرفت. علاوه بر رنگ، نکته قابل توجه دیگر بافت بخش بازسازی است که بایستی بافتی هماهنگ با بخش اصیل داشته باشد؛ یعنی نه خیلی نرم و نه بافتی بسیار زبر. بر اساس این تعاریف و شرایط ذکر شده، نمونه‌سازی در رنگ‌ها و بافت‌های مختلف انجام شد و نمونه‌های مناسب، برای زمینه و قسمت رنگی با این مشخصات انتخاب شد.

برای بخش رنگی یا همان متن نوشتار درصدهای مختلف گچ اصفهان الک شده با مش ۲۰۰ و رنگ‌دانه‌های معدنی گل سرخ، زرد، اکر و قرمز و برای رنگ زمینه از ترکیب گچ اصفهان و خاک با نسبت‌های گوناگون نمونه‌های ملاط رنگی ساخته شد (شکل ۱۳). این نمونه‌ها پس از خشک شدن برای تطبیق رنگی با کتیبه مورد سنجش قرار گرفت که جزییات و نتایج آن در جداول ۱ و ۲ ارائه شده است.

پس از انجام آزمون‌های مختلف، نمونه شماره ۱۶ برای ملاط رنگی و نمونه شماره ۳ برای بخش زمینه، به‌عنوان بهترین حالت رنگ و بافت برای بازسازی بخش‌های مفقود کتیبه انتخاب شد (جدول ۱ و ۲).

پس از یافتن درصدهای مناسب برای ملاطهای بخش رنگی و زمینه کتیبه، عملیات پر کردن قسمتهای مفقودی اعم از ریختگی ملاط رنگی و

شکل ۱۳. نمونه‌سازی برای ملاط قرمز نوشتار، تطبیق نزدیک‌ترین آزمون گچ با ملاط بخش‌های مفقود.

جدول ۱. جدول آزمون ملاط‌های گچ زمینه کتیبه.

اجزا	نسبت گچ و خاک		
گچ اصفهان	۳	۶	۱۰
خاک	۱	۱	۱
تصویر			

گچ زمینه و همچنین ترک‌های ایجاد شده به وسیله کاردک نقاشی صورت پذیرفت (شکل ۱۴ و ۱۵). همین اقدام علاوه بر تأثیر مثبت در مبحث زیبایی‌شناسی و کمک به یکپارچگی اثر، نوعی استحکام‌بخش نیز به‌حساب می‌آید چرا که با پر کردن قسمت‌های خالی با ملاط، از نفوذ عوامل آسیب‌رسان به بخشهای داخلی کتیبه جلوگیری می‌نماید.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش و مداخلهٔ مرمتی سعی بر آن شد که با استفاده از مطالعات انجام شده و در نظر گرفتن مبانی مداخله مرمتی، بهترین و صحیح‌ترین شیوه مرمت برای این کتیبه ارزشمند اتخاذ شود. بدین ترتیب کار مرمت فیزیکی کتیبه مذکور، با استحکام‌بخشی سازه‌ای کتیبه آغاز شد. سپس همراه با لایه‌برداری بخش‌های الحاقی اطراف، کتیبه‌ای جدید کشف شد که به دلیل اهمیت تاریخی کتیبه اصلی، امکان دسترسی به اطلاعات کتیبه زیرین میسر نشد. در ادامه پاک‌سازی مکانیکی و شیمیایی (با استفاده از آب مقطر و محلول ۵ درصد اتانول و آب به روش مالشی) انجام شد. پس از پاک‌سازی سطح اثر، ترک‌های موجود سطح آن با استفاده از خمیر پارچه کنفی استحکام‌بخشی شد و تثبیت نهایی انجام گرفت. به‌منظور پر کردن بخش‌های مفقود،

جدول ۲. تست‌های رنگی ملاط بخش‌های مفقود.

شماره نمونه	گچ و رنگدانه‌ها						تصاویر
	گچ اصفهان	گل سرخ	خاک	اکر	زرد	قرمز	
۱	۲	۱	–	–	–	–	
۲	۴	۱	–	–	–	–	
۳	۲	۱	۱	–	–	–	
۴	۱۰	۱	–	–	–	–	
۵	۵	۱	–	–	–	–	
۶	۱۰	۱	–	۱	–	–	
۷	۱۰	۱	–	–	۱	–	
۸	۱۰	۱	–	–	–	۱	
۹	۱۰	۲	–	۱	–	–	
۱۰	۱۰	۲	–	–	–	–	
۱۱	۱۰	۱	–	۱	۱	–	
۱۲	۱۰	۱	–	–	۱	۱	

شماره نمونه	گچ و رنگدانه‌ها						تصاویر
	گچ اصفهان	گل سرخ	خاک	اکر	زرد	قرمز	
۱۳	۱۰	۱	–	۱	–	۱	
۱۴	۱۰	۱	–	۱	۱	۱	
۱۵	۱۰	۲	–	۱	۱	–	
۱۶	۱۰	۵/۲	–	۱	۱	–	

ابتدا آزمون رنگ ملاطهای مفقودی انجام شد و در نهایت بخش‌های مفقود بازسازی و پر شدند. همچنین کادری مناسب و قابی گچی برای محافظت بیشتر از اثر در اطراف آن ایجاد شد. در آخر نیز با اتمام مراحل مرمت، به خوانشی دقیق و صحیح از کتیبه، محتوای مفهومی، خصوصاً تاریخ ساخت آن دست یافته شد (شکل‌های ۱۶ الی ۱۸).

خوانش صحیح متن کتیبه پس از مرمت: تمت هذه الروضه المبارکه الحضرت السلطان العارفین وارث الانبیا المرسلین عماد الحق و الشریعه و الطریقه و الحقیقه و الدین السید فتح الله الحسنی قدس الله روحه بانیه و ساعیه الفقیر الی الله الغنی عطا الله بن نصر الله الحسنی فی شهر رجب سنه تسع و ثمانین و ثمانمایه.

ترجمه کتیبه: به پایان رسید این روضه مبارک حضرت سلطان العارفین وارث انبیا و پیامبران عماد حق و شریعت و طریقت و حقیقت و دین سید فتح‌الله الحسنی قدس الله روحه

با مساعدت و یاری فقیر در درگاه خداوند بی‌نیاز، عطاالله بن نصرالله الحسنی در ماه رجب سال هشتصد و هشتادونه.

همچنین پیشنهاد شد که در محل کتیبه (که امکان تردد نیست) آرایهٔ سفالی فخر و مدین اجرا شود.

شکل ۱۴. پر کردن بخش‌های مفقود با ملاط گچی.

شکل ۱۵. پر کردن بخش‌های مفقود با ملاط گچی (ملاط گچی خشک نشده است).

شکل۱۶. کتیبهٔ نوشتاری تخمه‌گذاری، بقعهٔ سید فتح‌الله ورامین، پیش از مرمت و پس از مرمت.

شکل ۱۷.کتیبهٔ نوشتاری تخمه‌گذاری، بقعهٔ سید فتح‌الله ورامین، پیش از مرمت.

شکل۱۸.کتیبهٔ نوشتاری تخمه‌گذاری، بقعهٔ سید فتح‌الله ورامین، پس از مرمت.

سپاسگزاری

نویسندگان لازم می‌دانند از کمک‌های بی‌دریغ آقایان عمادالدین شیخ‌الحکمایی، میثم صادقی توران‌پشتی، علی نعمتی بابائلو، فاطمه سلحشور (در خوانش متن و تاریخ کتیبه)، مدیر محترم اداره میراث فرهنگی ورامین، مدیر محترم اداره اوقاف و امور خیریه ورامین و همچنین از آقای رجبی رئیس هیئت امنای مجموعه و آقا منوچهر خادم بقعه سید فتح‌الله، سپاسگزاری نمایند.

حامیان مالی و معنوی

دانشگاه هنر اسلامی تبریز؛ اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان ورامین؛ اداره میراث فرهنگی شهرستان ورامین.

منابع

اصلانی، حسام (۱۳۹۱). فن‌شناسی آرایه‌های گچی در معماری ایران دوران اسلامی. رسالهٔ دکتری رشتهٔ مرمت، دانشگاه هنر اصفهان (منتشرنشده).

پازوکی، ناصر؛ شادمهر، عبدالکریم (۱۳۸۴). آثار ثبت‌شدهٔ ایران در فهرست آثار ملی از سال ۱۳۱۰ الی ۱۳۸۴. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.

حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۷۶). فرهنگ تاریخی و جغرافیایی شهرستان‌های ایران. تهران: نشر کومش.

حمزوی، یاسر و فرشاد موذنی. (۱۳۹۲). آرایه‌های معماری اتاق مقبره بنای تاریخی پیربکران و کتیبه پنهان در آن. دانش مرمت و میراث فرهنگی ۱ (۱): ۱ ـ۱۱.

حمزوی، یاسر (۱۴۰۱). تهیه و تدوین چهارچوب حفاظت و مرمت آرایه‌های گچی ایران. گزارش طرح پژوهشی، پژوهشکدهٔ بناها و بافت‌های تاریخی فرهنگی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور (منتشر نشده).

صالحی‌کاخکی، احمد. امامی، محمدامین و حسام اصلانی. (۱۳۸۹). فناوری معرق‌های گچی تخمه‌گذاری در تزئینات معماری دوره صفویه. پژوهش‌های تاریخی (علمی-پژوهشی)، (۲)، ۸۰-۶۳.